

ZIMONYI ISTVÁN*

A török identitás a középkori nomádoknál Belső-Euráziában

Türk Identity among the Medieval Nomads of Central Eurasia. The ethnonym Türk have been used in modern nation-building processes among the Turkic speaking peoples of Eurasia in the 20th–21th centuries. The cases of Turkey, the plan of a Turkic Republic in Central Asia in the 1920s and after the fall of the Sovietunion the latest Kazak, Tatar and Uyghur historiography demonstrate its historical importance. The study focuses on the meanings of Türk in the runic inscriptions of the Türk Khaganate (6th–8th centuries). Its first denotation is an ethnic community or nationality, i.e. a nomadic tribal confederation which can be described as using the model of gens, including the common origin, traditions and language with centuries long stabile political framework and the majority of society belonged to same customary law. The political aspect of the usage of the term Türk referred to all peoples subjected to the power of the Türk Khagan. After the fall of the Türk Khaganate both meanings faded away due to the lack of political stability which is a key factor in the history of Eurasian steppe. It means that there is not ethnic continuity from the Middle Ages. The fragments of Türk identity may survived in the forms of language community; Islamic legend of descent with the heros eponymos and nomadic way of life as opposed to the territorial principles of settled civilisations. These elements could be used to rebuild modern Turkic speaking nations in Eurasia.

Keywords: Türk, nation-building, ethnic community, Türk Khaganate, loyalty, nomadism, common origin

A török terminusnak különböző konnotációi vannak, és ezek többféle identitásra utalnak és számos aspektusból értelmezhetők. A magyar nyelvben a török elnevezés az ótörök *türk* átvétele a honfoglalás előtti időkből, amelyet a 14–15. században az oszmánokkal kapcsolatban kezdtek el szélesebb körben használni a magyarban. Az Oszmán Birodalmat annak korabeli írástudói nem nevezték *türk*nek, hanem ezt a terminust Anatólia török nyelvű vidéki lakosságára használták. Az első világháború után jött létre a török nemzetállam, Törökország (*Türkiye*), amelynek lakói a törökök. A mai magyar nyelvhasználatban a török elnevezés egyaránt jelöli a törökországi nyelvet, népet és különböző török nyelveket és népeket. A nyelvek szempontjából az orosz és angol szakirodalomban különböztetik meg a törökországi török nyelvet (*tureckij, Turkish*) a török nyelvcsalád nyelveinek általános

---

* A szerző az SZTE BTK egyetemi tanára és az MTA–ELTE–SZTE Selyemút Kutatócsoport tudományos tanácsadója.

elnevezésétől (*tjurkskij, Turkie*).¹ Ligetinél a bizánci forrásokban előforduló *turkoi* alak *turkként* szerepel, amely nála vonatkozhat a *türkökre*, magyarokra és a Kis-Ázsiában megjelenő szeldzsukokra, míg a török elnevezést Ligeti a régi és mai török nyelvek és népek gyűjtőnéveként, a türk terminust pedig a 6–8. századi török nép és nyelv értelemben használta.²

A török identitások jelentését és egymáshoz kapcsolódását a különböző történeti korokban csak történeti kontextusban érdemes vizsgálni, ugyanis szem előtt kell tartani Szűcs Jenő figyelmeztetését, hogy hajlamosak vagyunk mai fogalmainkat régebbi korokra visszavetíteni, és a modern nemzet előzményeit láttatjuk vagy véljük felfedezni olyan korokban, amikor ezek nem léteztek vagy teljesen más összefüggésben szerepeltek, azaz a történelmet nemzeti látószögből szemlélni.³

Vizsgálódásunkat a mai helyzettel kezdjük és visszafele haladunk időben. Török nevet viselő nemzetállam megteremtésére két kísérlet történt a 20. században, az első világháborút követően. Musztafa Kemal sikeresen alapította meg a török nemzetállamot, ahol – szemben az Oszmán Birodalommal – ténylegesen nyugati mintára létrejött a nemzet.⁴ A másik törekvés pedig a szovjet nemzetiségi politikához köthető, amely a *Turkestan kraiból* hozta létre a Turkesztáni Szovjet Köztársaságot (*Туркестанская Советская Республика*) 1918 és 1924 között, amely a mai Üzbegisztán, Türkmenisztán és Kirgizisztán területét foglalta magában. A Szovjetunióban további két koncepció is létezett 1920-ban. Turar Ryskulov egy autonóm nemzeti köztársaság létrehozását javasolta Török Szovjet Köztársaság (*Тюркская Советская Республика*) néven, amely a belső-ázsiai és Volga menti török nyelvű népeket is egyesítette volna. Ezzel szemben Lenin és Sztálin álláspontja győzedelmeskedett, amely nyelvi és etnikai alapon javasolta nemzetállamok létrehozását: például kazak, türkmén, kirgiz és özbeg Közép-Ázsiában.⁵

Ez a megoldás a modern nemzetállamok kialakulásának nagyobb történeti összefüggéseiben értelmezhető. Az első modern nemzetállamok Nyugat-Európában jelentek meg a 19. században: Franciaország, Anglia, Németország és Olaszország. Kelet-Európa, a Közel-Kelet és Belső-Ázsia három birodalma, a Habsburg, az Oszmán és a cári Oroszország volt. Az első világháború drasztikus átalakulásokat hozott és teljesen új világot teremtett. A győztes hatalmak nemzetállamokat hoztak létre e három birodalomból. A Sykes–Picot-egyezmény vagy Asia Minor-egyezmény (1916. május) titkos megállapodás volt Nagy-Britannia, Franciaország és Oroszország között az Oszmán Birodalom felosztásáról. Aztán az utóbbi felosztásáról a sèvres-i békeszerződés rendelkezett, ami polgárháborúhoz vezetett. A Párizs környéki békeszerződések (1919–1920) felosztották az Osztrák–Magyar Monarchia területét új nemzetállamok létrejöttét segítve elő. Az orosz forradalmakat követően a bolsevikok a cári Oroszországból nemzetállamokból álló föderációt hoztak létre a kommunista párt uralma alatt, amelyet a Szovjetunióknak neveztek el.

A második világháborút követően a nemzet és nemzetépítés kérdése háttérbe szorult a két katonai szuperhatalom vetélkedése miatt. Gyökeres változást Gorbacsov főtitkársága (1985–1991) jelentett, amely aztán a Szovjetunió megszűnését hozta. A *glasznoszty* és

¹ TESZ III, 972; Róna-Tas – Berta 2011, 939–842.

² Ligeti 1986, 322.

³ Szűcs 1974, 220–221.

⁴ Azarian 2011, 72–82.

⁵ Ubiria 2016.

peresztrojka révén Belső-Ázsiában is jelentős változások indultak el. A szovjet nemzetiségi politikai rendszert követve a Szovjetunió széthullása után azok a köztársaságok, amelyek szovjet szocialista köztársaságok voltak, önálló nemzetállamok lettek. Így Törökország mellett öt új, szuverén, török nyelvű nemzetállam jött létre: Azerbajdzsán, Türkmenisztán, Kazahsztán, Üzbegisztán és Kirgizisztán. Az Orosz Föderáció 22 köztársaságából 7 török nyelvű: az Altáji, Baskír, Csuvas, Hakasz, Szaha (Jakut), Tatár és a Tuvai Köztársaság. Emellett a Kaukázusban még van két olyan köztársaság (Kabard-Balkár, Karacsáj-Cserkesz), amelyeknek az egyik összetevő népessége török nyelvű: balkár, illetve karacsáj. Ezekben az országokban az új elit fő ideológiai támasza a nacionalizmus volt, miután a marxizmus lenini és sztálini koncepciója teljes kudarcot vallott.⁶

Az új köztársaságok nemzetépítő stratégiájában a török identitás fontos szerepet kapott. A kazak történészek úgy vélik, hogy az 1460-as években Dzsánibek és Kerej kán alapította Kazak Kánság, amely három hordára esett szét a 16. század közepére, majd a cári orosz hódítás áldozatául estek, a modern kazak nemzet politikai és etnikai előzménye.⁷ Ugyanakkor több kísérlet is történt a kazak múlt időbeli kiterjesztésére. Bulat Kumekov a kipcakok szerepét hangsúlyozva a kazak államiság előzményének tekinti a Kimek Kaganátust, amely a 9–10. században létezett.⁸ Nem véletlen, hogy 2013-ban jelent meg a *Nyugati Türk Kaganátus atlasza* (*Атлас Западного Тюркского каганата*) című munka, amelyben hangsúlyosan szerepel, hogy a Nyugati Türk Kaganátus területe nagyrészt azonos a mai Kazahsztán területével, ráadásul a Kimek Kaganátus a Türk Kaganátus utódállamának tekinthető. Így tehát végső soron a Türk Kaganátus is szerves része a kazak nemzet történetének.⁹

Hasonló tendencia mutatható ki a tatár nemzeti historiográfiában. A modern tatár nemzetépítésben három alapvető koncepció rajzolódik ki: bulgár-tatár, mongol-tatár, türk-tatár. Az első szerint a mai tatár nemzet kialakításában a volgai bulgárok játszottak meghatározó szerepet, akik a 10–13. században hozták létre muszlim államkeretet a Volga–Káma vidékén, amely Kelet-Európa meghatározó hatalma volt. A mongol-tatár elmélet szerint a tatár nemzetképződés meghatározó szakasza a mongol korban, az Arany Hordában kezdődött a 13–15. században, alapvetően az itt élő kipcakok nyelvileg asszimilálták a vékony vezető mongol nyelvű elitet. A türk-tatár teória a tatár etnogenezist visszavezeti a Türk Kaganátus korába, ugyanis a türk rovásírásos emlékekben már feltűnt a tatár népnév. A modern tatár történetírás a középkori tatár etnogenezist két korszakra bontja: 1. a meghatározó etnikai elemek formálódása a 6–13. században történt, 2. míg az egységes tatár etnikai és politikai keret megszilárdulása az Arany Hordában és a Kazáni Kánságban a 13–15. században ment végbe.¹⁰ A hétkötetes *Tatár történet* című munka első kötetében Sergej Kljasztornyj hosszú fejezetben tárgyalta a Türk Kaganátus történetét, jelezve, hogy a tatár hivatalos nemzeti történetírás ezt az államalakulatot az előzményei között tartja számon.¹¹

A korai magyarsággal is gyakran kapcsolatba hozott xinjiangi ujugurok esete is igen tanulságos. Az ujugur név mint egy nomád törzsszövetség neve a Türk Kaganátusban jól ismert. Az ujugurok döntötték meg a Második Türk Kaganátust és önálló Ujugur Kaganátust

⁶ Soucek 2000, 303–306.

⁷ Baipakov – Kozybaev – Kumekov – Pushchulina 1997, 312–348.

⁸ Kumekov 2013, 10–17.

⁹ Dosymbaeva – Zholdasbekov 2013.

¹⁰ Ishakov – Izmaylov 2000.

¹¹ Klyashtorny 2002, 218–267.

hoztak létre a 8. század közepén. Az ujjur hatalomnak a kirgizek¹² vetettek véget 840-ben. Az ujjurok szétszóródtak: egyik csoportjuk délre húzódott Kína szomszédságába, és hamarosan asszimilálódott, egy másik csoportjuk Gansu tartományba menekült, ahol máig fennmaradt, ők a török nyelvű sárga ujjurok, míg a harmadik csoport a Tarim-medence oázisvárosaiban telepedett meg, ahol életmódot váltva földművesekké és kereskedőkké lettek. Ők alapították meg a Kocsói Ujjur Fejedelemséget, amely 850-től 1250-ig állt fenn. Fokozatosan átvették a buddhizmust és használták a sajátos írásukat, amelyet ma ujjur írásnak neveznek. Ezt az írást vették át a mongolok, amikor birodalmat alapítottak. Az iszlám már a 10. században megjelent a Tarim-medence nyugati részében, azonban az ujjurok a 15. századig nem tértek át az iszlámra. Az iszlám térhódítása után az ottani török nyelvű népesség ujjur neve és etnikai identitása eltűnt. Az 1920-as években az ott lakó török nyelvű csoportok etnikai azonosítására a városok neveit használták a 'valahonnan valósi' *-lik* képző segítségével, azaz Kasgar-lik, Turfan-lik és Hotan-lik. A képzett turkológus szovjet tanácsadók javasolták a kínai hatóságoknak az ujjur név felelevenítését a Tarim-medence muszlim, török nyelvű népességének elnevezéseként. Így létrehozták a modern ujjur nemzetet az iskolarendszer és a tömegmédia segítségével, majd néhány évtized után az ottani török nyelvű népesség ujjur nemzeti tudattal rendelkezett. Ebben három tényezőnek volt döntő jelentősége: az iszlámnak és a török nyelvnek a kínaiakkal szemben, valamint a földműves életmódnak a szomszédos török nyelvű nomád népesség ellenében.¹³

A szibériai török nyelvű népesség között még különösebb nemzetformálódási folyamatok mentek végbe. Marzanna Pomorska lengyel turkológus tanulmányozta a török közép-csulimi dialektus főnévi rendszerét. A bevezetőben a csulimi terminust abból a szempontból tárgyalta, hogy egyáltalán beszélhetünk-e egy ilyen nevű török nyelvről és népről. Megállapította, hogy valójában három török dialektusról van szó: közép-csulimi, alsó-csulimi és küarik. A csulimi török elnevezés nem jelent irodalmi nyelvet, ilyen kialakítására nem történt kísérlet. Így nem tanítják iskolában, és nem alakult ki saját írásbelisége sem, amelyen újságok jelentek volna meg, vagy irodalom jöhetett volna létre, sőt egyik dialektusnak sincs még írott változata. A csulimi török elnevezés alatt a három dialektus közös jegyei alapján rekonstruált nyelvet kell érteni, ami nem valóságos nyelv, ugyanis az alsó- és közép-csulimi dialektus két különböző török nyelvághoz sorolható. Tehát végső soron a csulimi török technikai elnevezés, amely a nyelvészek által rekonstruált nyelvi modell, a valóságban nem létezik. Az etnikai identitás szempontjából a kérdést bonyolítja, hogy a csulimi török vagy csulimi tatár elnevezést használták a 18. századtól néprajzi leírásokban a Csulim folyó partján élő török nyelvű közösségekre. Az ott élő népesség identitásának két formája közül az egyik az orosz hatóságok által létrehozott adminisztratív egység nevéként jelent meg adózási körzet értelemben, illetve élt még a nagycsaládi, nemzeti szervezeten. Az ottani népességet megkeresztelték és beosztották a tobolszki metropolita alá 1720 táján. Az 1990-es évekre a nagycsaládi és nemzeti szervezeten elvesztette jelentőségét. A török nyelvű népesség, amelyet csulimi török néven említenek etnográfiai és nyelvészeti munkák, csak a tudósok tudatában megkonstruált nyelvi és etnikai egységek, ugyanis a szovjet nem-

¹² Ezek a kirgizek nem azonosak a modern kirgizekkel (Golden 1992, 404–406).

¹³ Gladney 1990, 1–28; Millward 2007.

zetépítés során nem hoztak létre ilyen autonóm térséget, így elmaradt az irodalmi nyelv kialakítása is. Ez nyilvánvalóan felgyorsította az eloroszosodást.¹⁴

A historiográfiában jelentkező tendenciák megértése szempontjából alapvető, hogy tisztázzuk, mit értünk a nemzet fogalmán. A modern társadalmak jellemzői a piacgazdaság vagy másnéven kapitalizmus és a nemzet, illetve a nemzeti ideológia. A modernizáció következtében a piaci mechanizmusok váltak meghatározóvá a gazdasági életben, döntően befolyásolva a társadalmi életet, ez a modernizáció pedig nemzeti keretekben zajlott le vagy nemzeteket teremtett.

A modern nemzetekkel kapcsolatos teóriákból a főbb vonulatokat emlitem Smith összefoglalása alapján.¹⁵ Gellner szerint az iparosítás előtti társadalmak döntően agrárjellegűek voltak, amelyek különböző politikai keretekbe szerveződtek: királyságok, városállamok, birodalmak. Gazdasági rendszerük alapvetően redisztribúcióra, reciprocitásra és adózásra épült, természetesen piaci mechanizmusok bizonyos területeken működhetnek. Az agrártársadalmak jellemzője hierarchia és stabilitás, a társadalmi elitet a katonai, adminisztratív és vallási funkciót betöltő földbirtokosok és papok, a társadalom többségét a parasztok alkották. Az elitből a nemesség kisajátította a katonai funkciót, míg a papság rendelkezett a tudás monopóliumával. A munka nagyobb részét végző parasztok fizikai munkát végeztek, és a termelési ismereteket az utódok a családon, illetve a közösségen belül sajátították el. A hagyományok és szokások szabályozták a közösségi életet és biztosították a közösség fennmaradását. Az újítások és változások veszélyeztették a közösség túlélési esélyeit. A modern ipari társadalmak állandó változásban vannak, és mobilitás jellemzi tagjaikat, ami elsősorban szellemi munkát igényel. Ehhez szükség van az állami közoktatásra, ahol a társadalom tagjai olyan tudásra tehetnek szert, ami a piacgazdaságban való életüket sikeresé teszi. Az értékrendszer is teljesen átforgalmódott, hiszen az állandó megújulás, változás, fejlődés vált meghatározóvá. A modernizációs folyamat nemzetállami keretek között ment végbe Európában, majd terjedt ki az egész világra.¹⁶

Smith hangsúlyozta, hogy számos történész az állam szerepét tartotta döntő fontosságúnak a modern nemzet létrejöttében. Minden nemzet számára meghatározó cél a szuverén állam megteremtése, és ebben az értelmiségnek vezető szerepet tulajdonítanak. Ugyanakkor alapvető, hogy a nemzetállam polgárai azonos jogokkal és kötelezettségekkel rendelkeznek.¹⁷

Az iparosítás és a modernizáció a hagyományos agrár- és nomád közösségek, értékek, társadalmi rétegek felszámolásához vagy elenyésztéséhez vezetett, ami komoly társadalmi traumát okozott. Az agrártársadalmak életét közösségi és egyéni szinten is a vallás, a hagyományok és a szokásjogok szabályozták. A hagyományos keretek szétverése érték- és identitásválsághoz vezetett. Erre a kihívásra adott válasz a nacionalizmus, amelyet Durkheim a politikai vallás formájának értelmezett. A modernitás kihívásaival szemben és a társadalom integrálódása és fejlődése érdekében az elitnek mobilizálni kellett a tömegeket, hogy azok vállalják a jelentős áldozatokat.¹⁸

Végül egy újabb megközelítés a posztmodern dekonstrukció, amelyet két kiemelkedő szerző képviselt: Hobsbawm és Anderson, akik szerint a nemzetet és a nacionalizmust mint

¹⁴ Pomorska 2004.

¹⁵ Smith 1998.

¹⁶ Gellner 1983.

¹⁷ Smith 1998, 94–95.

¹⁸ Smith 1998, 197.

szöveget kell dekonstruálni. A nemzet és a nacionalizmus konstrukció, kulturális műalkotás, amit az elemző azzal a céllal vizsgál, hogy felderítse annak formáit és tartalmi elemeit, hogy tisztázza, a narratívát hogyan használja fel a nemzeti elit a saját érdekében.

Hobsbawm szerint akkor értjük meg a nemzetet, ha elemezzük a nemzeti hagyományokat, amelyek egyfajta kitalált hagyományok. A modern kor gyors változásoknak van kitéve, amelyek a régi hagyományok társadalmi mintáit meggyengítik vagy eltörlik. Minden társadalomban hatalmas régi anyag halmozódik fel, amelyből új típusú és célú, kitalált hagyományt lehet alkotni. Nemcsak teljesen új szimbólumok (zászló, himnusz, címer) keletkeznek a nemzetállamok létrejöttével, hanem a történelmi kontinuitást is ki kell találni, egy ősi múltat részben igaz fikciókkal vagy hamisítással, ami biztosítja a történelmi kontinuitást. Még az igazán ősi hagyományok is lehetnek újak abban az értelemben, hogy új célokra használják fel őket. Hobsbawm hangsúlyozza, hogy a nacionalista ideológia mesterséges, konstruált. A nacionalizmust az elit használja fel a tömegek érzéseinek felkeltésére és manipulálására.¹⁹

Anderson a gutenbergi könyvnyomtatásnak tulajdonított fontos szerepet, ugyanis a kapitalizmus a könyvnyomtatás révén teremtette meg az elképzelt nyelvi közösség világi koncepcióját, amelyhez a gazdasági alapokat a piacgazdaság szolgáltatta, és így jött létre az az új közösség, amit nemzetnek hívunk.²⁰

A modern nemzet létrejötte előtt is volt egy olyan fogalmi keret, amelyet nemzetiségnek vagy etnikai közösségnek neveznek. A kettő viszonyának az alakulása komoly viták tárgya. Van olyan elképzelés, amely a nemzeteket az emberiség egész történetére kiterjeszti, míg a többségi vélemény szerint érdemes megkülönböztetni a modern nemzetet a korábbi formációktól. A történetírás paradoxona, hogy a történész saját korának fogalmi rendszerében gondolkodik, tehát saját korának főbb ideológiai tendenciáit ismeri, ugyanakkor a régebbi korok történelmét csak akkor értheti meg, ha azt saját fogalmi keretei között értelmezi és érti meg. Bonyolítja a képet, hogy a modern nemzetépítésben az etnikai hagyományokra támaszkodnak, és beépítik abba a nemzetképzésbe, amelyre Hobsbawm is felhívta a figyelmet.²¹

Anthony Smith megkísérelte meghatározni a különbséget a modern nemzet jelensége és az etnikai közösség között. A nemzet az etimológiájának megfelelően így határozható meg: „az emberek egy csoportja, amely a kultúra közös és megkülönböztető elemeivel, egységesített gazdasági rendszerrel, minden tagjára vonatkozó (állam)polgári jogokkal, a közös tapasztalatokból származó szolidaritásérzéssel és saját közös területtel rendelkezik”.²² Ezzel szemben az etnikum „önálló nevet viselő lakosság közös eredetmitosszal, történelemmel, saját területtel és szolidaritásérzéssel”.²³ A két meghatározás közötti alig van különbség, alapvetően a gazdaság és az állampolgári jog az új elem a modern nemzet tekintetében. Smith a további kutatásokra tett javaslatában a következő területek vizsgálatát tartotta meghatározó jelentőségűnek, hogy tisztázni lehessen a különbségeket a nemzet és a prein-

¹⁹ Hobsbawm 1983; vö. Smith 1998, 120.

²⁰ Anderson 1983; vö. Smith 1998, 135.

²¹ Hobsbawm 1983, 1–14.

²² Smith 1998, 188.

²³ Smith 1998, 191.

dusztriális nemzetiség vagy etnikai közösség intézményi és kulturális dimenziói vonatkozásában: állam, haza, nyelv, vallás, történelem, rítusok és ünnepek tanulmányozása.²⁴

Szűcs Jenő sokkal árnyaltabb koncepciót dolgozott ki. Szerinte a modern nemzet modelje a következőképpen határozható meg: „a »nemzetiség« a történelem igen régi képződménye, nemkülönben igen régi a »társadalom« mint szuverén politikai közösség koncepciója és a »politikai lojalitás« kategóriája is, anélkül azonban, hogy e három közt régi korokban és struktúrákban belső összefüggés létezett volna; ami új, s csakis a 18. század vége óta létezik, az e három kategória történeti fúziója és funkcionális viszonya: a »nemzet«, ahogy ma értjük.”²⁵ A „nemzetiség” fogalmán olyan szociológiai nagycsoport értendő, amelynek a belső kohéziója (mi-tudata) a közös őstől való leszármazás képzetén és hitén alapul. Ennek az elképzelt közösségnek a kialakulásához alapvetően fontos egy tartósabb közös történeti múlt. A közös eredetben való hit a legdőntőbb szubjektív elem az ilyen közösség formálódásában, ami természetesen nagyobb létszám esetében már nem alapulhat valódi vérségi kötelékeken, hanem csak kivetíti ezt a modellt a nagyobb közösségre, ilyen módon jön létre az elképzelt vagy fiktív nagycsoport. További alapvető összetartozást biztosító tényező a közös nyelv és kultúra. A nemzetiség vagy etnikai közösség kialakulásának vannak további feltételei is. Egy ilyen homogenizációs folyamat csak tartós politikai (állami) keretek között, azaz egy hosszabb történeti integráció keretében képzelhető csak el.²⁶ Szűcs szerint a preindusztriális nemzetiségnek is különböző történeti formái vannak: gentilizmus, provinciális vagy területi nemzetiségek²⁷ és középkori európai nemzetiségek.²⁸ Szűcs értelmezésében a nemzet fogalmának szerves része a nemzetiség, jelezve a két fogalom etimológiai összefüggését, és egyértelműen utal arra a jelenségre, hogy a korábbi nemzetiségformák a modern fogalmi keretben átértelmezve, de tovább élnek. Így a preindusztriális identitások, a politikai keretek, a közös nyelv és kultúra alapján számon tartott közösségek önálló névvel beépültek a nemzettudatba, és ezáltal a történetírás is a nemzeti múlt részének érzékelte. Azonban Szűcs és Susan Reynolds is felhívta a figyelmet arra, hogy a nemzet fogalmát nem lehet a régibb korokra visszavetíteni.²⁹

A gentilizmus koncepciót eredetileg Wenskus dolgozta ki a germán népvándorlás során létrejövő germán nyelvű népalakulatokkal foglalkozva,³⁰ amit később a szláv nyelvű népesítésre is alkalmaztak. A terminus a középkori latin források által használt *gens* szóból származik. Szűcs ezt a koncepciót a honfoglaló magyarságra, illetve a steppei népekre is alkalmazhatónak vélte. Ezek a népalakulatok úgy jellemezhetők, hogy a nemzetiségi és politikai

²⁴ Smith 1998, 226–227.

²⁵ Szűcs 1974, 220–221.

²⁶ Szűcs 1981, 180–181, 233–235, 22–24. jegyzetek.

²⁷ Szűcs a provinciális nemzet fogalmát a következőképpen határozta meg: a közös leszármazás mellett megerősödik az a koncepció, hogy egy adott provincia vagy királyság területén születetteknek létezik egy közössége, amely közös nyelvet vagy dialektust használ és az adott térségre jellemző kultúra és jogrendszer is létrejön. Az újfajta identitás kialakulása is csak hosszán tartó politikai keretek között lehetséges (Szűcs 1981, 100–106).

²⁸ A középkori nemzetiség kialakulása Európában a rendek létrejöttéhez kapcsolódott a 13. századtól. A rendek közül elsősorban a nemesség azonosította magát nemzetiséggel, kizárva belőle a lakosság többségét alkotó paraszti réteget a *pars pro toto* elvét követve (Szűcs 1981, 161–243).

²⁹ Reynolds 1984, 250–253; Szűcs 1981, 11–160.

³⁰ Wenskus 1961.

keretek nagyjából fedték egymást, és a létszámuk több tízezer főre tehető, tehát szociológiai értelemben nagycsoportok. Szűcs az ilyen típusú közösségek kialakulásának a feltételeit a következőképpen határozta meg:

1) Egy viszonylag nagy és homogén, vérközösséget alkotó, azaz közös eredetű csoport, közös nyelvvel és kultúrával. A vérségi kötelék nyilvánvalóan fikció és elképzelt, amely a közös eredetben való hitben nyilvánult meg. Ezt a különböző etnikai közösségek az eredetlegendában fejezték ki, amelyeket az írott források számos esetben rögzítettek. A latin krónikákban és a muszlim forrásokban ezeket beillesztették még a biblikus Noé-történetbe is.

2) A csoport tartós monarchikus uralom alatt egy politikai közösséget alkotott hierarchikus rendszerben, és az alattvalói kötelékek domináltak. Csak 200-300 évig fennálló stabil politikai keretek nyújtottak biztos alapot arra, hogy a politikailag domináns magcsoport eredethagyományát a többi alárendelt közösségek átvegyék és elfogadják, valamint hogy a nyelvi és kulturális homogenizáció révén kialakuljon az egységes mi-tudat az egész társadalomban.

3) Szociológiai szempontból ezek a csoportok erősen tagoltak, ennek ellenére a társadalom többségét alkotó egyedek részesei a szokásjogon alapuló jogközösségnek.

A gentilizmus tehát olyan tudati forma, amelynek jellemzője, hogy a népalakulat többségének eredetére és hagyományközösségére alapuló etnikai tudata a politikai uralom iránti lojalitással és a szabadok jogközösségéhez való tartozás tudatával esik egybe.³¹

Ez alapján fogom megvizsgálni a török terminus alakulását a modern kor előtti periódusban. A kiindulópont természetesen a Türk Kaganátus korából származó első belső keletkezésű források, az orkhoni rovásírásos emlékek ilyen szempontú vizsgálata. A továbbiakban érdemes lenne kiterjeszteni a vizsgálódást a Türk Kaganátus utódállamaira, valamint a mongol kor belső forrásait is bevonni a kutatásba. Emellett azt is tanulmányozni kellene, hogy a kínai, muszlim és nyugati forrásokban hogyan értelmezték a török elnevezést.³² Ez egy kutatócsoport feladata lehetne.

Jelen tanulmányunkban a Türk Kaganátus korára összpontosítunk, figyelembe véve a türk népnév használatát a Türk és Ujgur Kaganátusokban keletkezett rovásírásos sírfeliratokban.³³ A *türk* népnév a leggyakrabban a *türk bodun* összetételben bukkan föl.³⁴ A *bodun* a türk feliratokban alapvetően a gentilis tudatformával rendelkező nomád törzsszövetségeket jelentette.³⁵ A *türk bodun* gentilis tudatában a vérközösség képzete, a közös nyelv és szokásjog elemei kimutathatók. A vérközösség gondolatát tükröző eredetmondákat a kínai források őrizték meg.³⁶ A két alapvariáns közös jellegzetessége, hogy a nép névadó őse, a Türk egy nőstény farkastól származott. A Türk Kaganátusból származó török nyelvű népek

³¹ Szűcs 1992.

³² A türk ~ török terminus értelmezésére történtek kísérletek a különböző források és népek vonatkozásában (Frye – Sayili 1943, 194–207; Haarmann 1988, 175–196; Zimonyi 2001, 201–212; Frenkel 2005, 201–241; Golden 2008–2009, 73–112; Shukurov 2012, 273–296; Golden 2015, 503–555; Joo-Yup 2016, 101–132; Vásáry 2016, 537–543).

³³ A Türk Kaganátusban keletkezett feliratok: Küli-Čor (720–725), Ongi (732), Toñuquq (726), Kül Tegin (732), Bilgä Kagan (735); az Ujgur Kaganátus idejéből származó feliratok: Tez (750), Tariat (752/3), Šine-usu (759). Kritikai kiadásuk magyar fordítással: Berta 2004.

³⁴ Tekin 1968, 387–388.

³⁵ Zimonyi 2003, 57–79.

³⁶ Sinor 1982, 223–257; Harmatta 1999, 385–397.

többsége megőrizte a közös eredet hitét heros eponymus alakban. Miután felvették az iszlámot – követve annak hagyományait – besorolták névadó őseit és annak leszármazottjait a biblikus mintán alapuló muszlim genealógiai táblázatokba. Így ezen népeknek az őse mint heros eponymus bekerült a Noéig visszavezethető genealógiai táblázatokba. Természetesen a török nyelvű népek között a leszármazás elsősorban az uralkodó és előkelő rétegben rendelkezett erős hagyományokkal. Példaként említhetjük Gardézit, akinél a *Tudósítások ékköve* című munkájának török fejezetében Jáfet volt Türk őse, utódai pedig Oguz, Karluk és Kazár. A törökök fizikai tulajdonságait és rossz természetét pedig annak tulajdonították, hogy Jáfet betegségét hangyatojásokkal, illetve farkastejjel gyógyították.³⁷ Mahmúd al-Kásgari 1077-ben írta meg híres munkáját a török nyelvekről (*Diván lugat at-turk*), amelyben szerepel, hogy a törököknek 20 törzsük van, és mindegyik Türktől származik, aki Noé fia, Jáfet utóda. A családfamodell koncepciója lett a népek genealógiai táblázatának az alapja. Mahmúd al-Kásgari emellett a nyelvet tekintette meghatározó tényezőnek, azaz a török nyelvnek a dialektusait és helyi változatait.³⁸ A vérközösség képzetét tükrözik a Kül Tegin feliratban a következő kifejezések: *türk bodunug ölüryin uruğsiratayin* (Kül Tegin 010 = Bilgä Qayan 09) „A türk nép (azt mondta, hogy inkább) pusztuljak el, veszítsem el irmagomat”,³⁹ továbbá *iniyägünüm oğlanım biriki uğuşum bodunum* (Kül Tegin S1 = Bilgä Qayan N1) „őcsém, fiaim, egyesült törzsem és népem”.⁴⁰ Az első esetben az *uruğ* ’mag, leszármazottak, utódok’, a fosztó igeképző *sıra-* és a kauzatív *-t* végső soron azt a jelentést hordozza, hogy a nép megsemmisítése a leszármazási közösség felszámolása. A második példában az *uğuş* a nemzetséget jelöli, és inkább a tényleges vérségi kötelékkel rendelkező közösség értelemben szerepel, ugyanakkor a felsorolásban a valós vérségi köteléket képviselő testvérek, fiak és nemzetség egyre bővülő köre után szereplő *bodun* ’nép’ esetében a már csak a vérségi elv fiktív kiterjesztéséről lehet szó. Az etnikai közösség jó neve és híre is fontos része a gentilis tudatformának: *türk bodun atı küsü* (Kül Tegin 025-26 = Bilgä Qayan 020-22) „türk nép neve és híre”.⁴¹

A gentilis tudat másik fontos eleme a közös kultúra kialakítása, amelybe beletartozik a joghagyomány, a vallási kultuszok, az életmód, a viselet stb. A türk *törüsü* ’hagyomány, szokás, íratlan törvény’⁴² jelentette a szokásjogot, amely szabályozta a nép közösségi életét. Amikor a türkök sikeresen birodalmat (*el*) alapítottak, ez arra is kiterjedt. Ugyanakkor a *türk begler bodun* ’türök előkelők és a köznép’ fogalmilag azonos a *türk bodun* terminussal jelezve, hogy a társadalom erősen tagolt, de a szabadok, azaz a köznép beletartozik a *türk bodun* fogalmába, mivel a szokásjog rájuk is vonatkozik.

A türkök vallási kultuszait illetően is vannak utalások a feliratokban: *türk täğrisi, türk iduq yeri subı* (Kül Tegin 010-11) ’türkök tengrije, a türkök szent földje vize’.⁴³ A *täğri* szó

³⁷ Martinez 1982, 116–118.

³⁸ Dankoff 1982–1285.

³⁹ Berta 2004, 145, 194; vö. “I will kill the Türkü people and deprive them of progeny” (Clauson 1972, 220).

⁴⁰ Berta 2004, 125, 190; vö. “my younger brothers, my sons, my family and my people” (Clauson 1972, 96).

⁴¹ Berta 2004, 155, 196; vö. “the good name and reputation of the Türk people” (Clauson 1972, 32).

⁴² Clauson 1972, 531.

⁴³ Berta 2004, 146, 194; vö. “Türk god, sacred territory of the Türks” (Clauson 1972, 783).

alapjelentése 'ég', de felvette az Égisten jelentést a belső-ázsiai nomádok körében.⁴⁴ A későbbiekben, amikor a török nyelvű népek világvallásokra tértek át, akkor 'Isten' jelentésben van meg a buddhista, manicheus és muszlim szövegekben,⁴⁵ s bár kereszténységre nem tértek át annyian, mint az iszlámra, de a keresztény szövegekben is ott van a Tengri 'Isten' jelentésben (például a kun Miatyánk vagy a Codex Cumanicus szövegei).⁴⁶ A nomád népek vagy törzsszövetségek birodalomalapítása után az uralkodó, a kagán hatalmát az Égistentől származtatta és tette legitimé.

A muszlim és görög forrásokban a török szónak van egy olyan jelentéstartalma, ami az eurázsiai steppeöv nomád népeire vonatkozik.⁴⁷ Az eurázsiai steppén kialakult egy sajátos életmód és kultúra a középkorban, amelyet nomád életformának nevezünk. A nomádok hatalmas méretű birodalmakat hoztak létre, amelyek meghatározták Eurázsia sorsának alakulását. Elsőként a xiongnu törzsszövetség hozott létre nagy kiterjedésű birodalmat a Kr. e. 3. század elejétől. Ezt követően a türkök alapítottak a Kr. u. 6. század közepén egy Mongóliától a Krímig terjedő hatalmas birodalmat. A Türk Kaganátus utódállamai az ujgur, kazár, karluk, kirgiz és kimek⁴⁸ birodalmak. Végül a mongolok egyesítették Eurázsia nagyobb részét a 13. században, kiterjesztve hatalmukat a földműves civilizációkra is, azaz Kínára, Turkesztánra és Perzsiára.

A steppei népek többsége török nyelvű volt még a mongol világbirodalom idején is. Mivel az eurázsiai nomádok sajátos gazdasági-társadalmi, politikai és kulturális életformát képviseltek és a török nyelvű népeket tekintették tipikus nomádnak, akik a 13. század előtt nomád birodalmak sorát hozták létre, ezért a török népnév a nomád szinonimájává vált.⁴⁹ Ennek következtében mindegyik nomád nép automatikusan török nép lett. Természetesen ez a nyelvhasználat félrevezető, ugyanis nyelvészeti vagy etnikai terminussal jellemez egy életformát és azzal járó gazdasági-politikai viszonyokat. Ez pedig olyan értelmezés, mintha a magyarokkal kapcsolatban 1948 és 1990 között azt mondanánk, hogy oroszok, ugyanis a magyar gazdasági-társadalmi berendezkedés szovjet mintát volt kénytelen követni és a szovjet rendszer uraló etnikai eleme az orosz volt.

A gentilizmus harmadik pillére a közös nyelv, azonban a nyelvi egység annak nem előfeltétele, hanem inkább következménye, ugyanis a nyelvi homogenizáció, azaz egy közös kommunikációs eszköz kialakítása csak egy hosszabb folyamat eredménye lehet, amikor valamely nyelv dominánssá válik az adott gentilis alakulatban, ami legtöbbször a politikailag is domináns közösség által használt nyelv, de számos példa van, amikor a helybéli többség asszimilálja nyelvileg az uralkodó elemet. Az első török nyelvemlékek, az orkhoni türk rovásfeliratok a Türk Kaganátusban a 8. század első évtizedeire keltezhetők. Az ótörök nyelvi korszakból türk rovásírásos feliratok mellett ujgur és arab írásos török szövegekkel is rendelkezünk a 8–13. században, amelyeket hagyományosan keleti ótörök nyelvemlékeknek szokás hívni a szakirodalomban. A nyugati ótörök a rekonstruálásának az alapja és

⁴⁴ Dallos 2019, 67–71.

⁴⁵ Clauson 1972, 523.

⁴⁶ Kovács – Göncöl 2014, 201.

⁴⁷ Vásáry 2016, 540; Shukurov 2012, 283–286.

⁴⁸ Kovács 2019, 88–89.

⁴⁹ Vásáry 2016, 540.

így a legfontosabb forrása a magyar nyelvbe bekerült ótörök jövevényszavak csoportja (kb. 400).⁵⁰

A török nyelvek felosztása szerint vannak köztörök és csuvas típusú török nyelvek. Történetileg a nyugati ótörök (5–9. század), a volgai bulgár (10–13. század) és a csuvas képviseli a csuvas típusú nyelveket. A mai csuvas a három volgai bulgár nyelvjárás egyikének közvetlen folytatója. A köztörök nyelveket négy alcsoportra osztjuk: belső-ázsiai vagy turki nyelvek (ujgur, özbeg), délnyugati vagy oguz ág (török, azeri, türkmén), északnyugati vagy kipcsak ág (tatár, baskír, kazak, nogáj, kirgiz) és szibériai (altáj, hakasz, tuvai, jakut).⁵¹ Tehát a családfaelmélet alapján felállított rendszer egy nyelvészeti modell. Ugyanakkor a nyelvészek megállapították, hogy az orkhoni feliratok nyelve egyetlen mai köztörök nyelvnek sem tekinthető közvetlen módon az előzményének.

A modern nyelvtudományban a nyelvek összehasonlításának három fő módszeréről beszélhetünk: 1. a nyelvek rokonsági fokát megállapító családfamodell; 2. kontaktusnyelvészet, amely a nyelvi kölcsönhatásokkal foglalkozik, amely lehet két nyelv közötti érintkezés vagy areális jelenség, azaz hosszan tartó földrajzi közelség hatása; 3. nyelvtipológia, amely az univerzálékutatással, azaz olyan általános jellemzőkkel foglalkozik, amelyek minden nyelvben vagy nagyobb nyelvi egységekben megtalálhatók. A három megközelítés módszertani szempontból egyenértékű és egyiket sem lehet abszolutizálni a másik kettővel szemben.⁵² Közismert, hogy a török nyelvek között is szoros kapcsolat alakulhatott ki, elég, ha a tatár-csuvas nyelvi kölcsönzéseket vesszük számításba. Mindkét nyelv számos szót kölcsönzött a másiktól.⁵³

A magyar nyelvben a török elnevezés alapvetően nép és nyelv értelemben használatos, hasonlóan a magyarhoz, ugyanakkor számos esetben a nép és a nyelv elnevezése nem esik egybe (például osztrák nép és német nyelv, amerikai nép és angol nyelv).

Az általános nyelvhasználatban eléggé elterjedt, hogy a török nyelvek kialakulását automatikusan összekötjük a népalakulási folyamatokkal, és török népekről beszélünk. Tehát a legtöbb történeti munkában a török nyelvek és a török népek terminus egymást fedi. Ugyanakkor a legtöbb nyelvész hangsúlyozza, hogy a nyelv története és a nép története két különböző koncepció alapján tárgyalandó, és azonosításuk módszertani szempontból elfogadhatatlan. A leggyakoribb tévedés az, amikor egy nyelvészeti terminust etnikai értelemben interpretálnak. Mühlmann német etnológus szerint a nyelvészeké a felelőség, hogy indoeurópai népekről beszélnek, nem pedig indoeurópai nyelvekről. Más szóval, amit nyelvi közösségnek nevezünk, semmi esetre sem szociológiai értelemben vett közösség, hanem egy bizonyos nyelvet beszélők csoportja, tehát egy statisztikai halmaz összessége. Ez persze nemcsak az ilyen összefoglaló fogalmakra érvényes, mint például az indogermánok, hanem az olyan alkategóriákra is, mint germánok, kelták, szlávok stb. „El kell jutnunk odáig, hogy a nép fogalmát az őstörténeti kutatásból száműzzük. A terminológia nem közböcs, ugyanis a helytelen terminológia akaratlanul is helytelen gondolatokhoz vezet. A nyelvi és etnikai osztályozás összekeverése és összemosása tudományos szempontból pontosan olyan lehetetlenség, mint annak idején a nyelvi és antropológiai terminológiával való

⁵⁰ Róna-Tas – Berta 2011, vii, 20–22.

⁵¹ Johanson 1998, 81–125.

⁵² Bakró-Nagy 2014, 193–198.

⁵³ Agyagási 2012, 21–37.

szemfényvesztés volt.”⁵⁴ Ehhez hozzátehetjük, hogy míg a nyelvtörténet területén a nyelvrokonság elfogadott terminus, addig a népek közötti rokonság történetileg nehezen értelmezhető kategória, ugyanis általában népen olyan nagyobb csoportot értünk, amelynek összetartó erejét, kohézióját valamilyen közösen elfogadott fikció biztosítja. Ez pedig azt jelenti, hogy míg a kisebb, vérségi közösségek esetében a rokonság igazolható, addig a nagyobb csoport, törzsszövetség, nép számára a rokoni kötelék nyilvánvalóan fikció a saját közösségén belül. Tehát végső soron a rokon népek esetében két fikciót állítunk rokoni viszonyba egymással, ami fogalmilag nyilvánvalóan lehetetlen. Ebben az értelemben nem beszélhetünk rokon népekről, hanem csupán rokon nyelvet beszélő népekről. Mindez azt jelenti, hogy a baskír nép nem török nép, hanem egy török nyelvet beszélő nép, ugyanis a török népek terminus a török nyelveket beszélő népek fogalmilag helytelen származéka.

A *türk bodun* alatt a Türk Kaganátusok korában egy etnikai-politikai egységet értettek, amelynek tagjai nagyobb létszámú törzsszövetséget alkottak. A gentilis tudat kialakulásának jellemzői a közös leszármazás (*origo*), kultúra (*mores*) és nyelv (*lingua*). Az erős fejedelmi hatalom ellenére az adott nép többségét az eredet- és jogközösségbe tartozó szabadok alkották, akiknek a mi-tudatában a fejedelem iránti lojalitás, az etnikai tudat és a szabad jogállás szervesen összekapcsolódik. A hosszabb időn keresztül fennálló törzsszövetség teszi lehetővé, hogy a domináns csoport eredethagyománya átterjedjen az egész közösségre, a különböző kulturális hagyományokból egy sajátosan csak az adott népre jellemző egyedi anyagi és szellemi kultúra alakuljon ki, s végül, hogy az etnikai homogenizációt közvetítő eszköz, a nyelv maga is részévé váljon a folyamatnak. Egy nagyobb közösség, törzsszövetség, nép kialakulásának egymástól elválaszthatatlan feltételei vannak: tartós politikai keret, tudati (*origo, mores, lingua*) és társadalmi tényezők.

A türk rovásírásos feliratokban számos olyan alakulattal találkozunk, amelyeket a *bodun* 'nép, törzsszövetség' terminussal illetnek. Különösen érdekes, amikor az adott törzsszövetségben szereplő törzsek számával együtt szerepel a népnév: *toquz oguz* 'kilenc oguz', *üç qarluq* 'három karluk', *otuz tatar* 'harminc tatár'. A türkök a kínai források szerint tizenegy törzsből álltak.⁵⁵ Ezekben az esetekben a domináns törzs neve a második elem, míg az első az adott törzsszövetségben résztvevő törzsek számára vonatkozhatott.

A *türk bodun* – amely magát vérközösségnek tekintette közös szokásjoggal és nyelvvel – eredetmondáját kínai források őrizték meg. A türk törzsszövetség a 4–5. században formálódhatott, majd a 6. század közepén a *türk bodun* lett a birodalmat meghatározó uralkodó törzsszövetség (Reichsvolk).

A *türk begler bodun* 'török előkelők és a köznép' azonosítható a *türk bodun* terminussal, jelezve, hogy a társadalom erősen tagolt, de a szabadok, azaz a köznép beletartozik a *türk bodun* fogalmába, miután a szokásjog rájuk is vonatkozik.

Ugyanakkor az orkhoni türk feliratokból kettős koncepció olvasható ki. Van olyan *bodun*, amely „igazi” nép, mert rendelkezik saját szuverén uralkodóval, aki a hatalmát közvetlen az Égtől (*Tengri*) kapta: Az ilyen *bodun* 'nép' kagánnal, vagyis szuverén uralkodóval és ehhez elválaszthatatlanul kapcsolódó *ellel*, azaz autonóm hatalommal vagy birodalommal rendelkezik. Ezzel szemben vannak olyan népek (*bodun*) a Türk Kaganátusban, amelyek ugyan rendelkeznek saját politikai kerettel, azaz törzsszövetséggel és etnikai egységgel is,

⁵⁴ Mühlmann 1985, 15–16.

⁵⁵ Czeglédy 1972, 275–281; Dobrovits 2004, 53–66.

de a türk kagán alattvalói. A türk uralkodók szempontjából az ideális és egyben elfogadható állapot, amikor a törzsszövetségük vezető pozícióban van, tehát Reichsvolk, amit a török szövegben így említenek: *ellig qağanliġ bodun*. De amikor a türk kagán elvesztette hatalmát és kínai alattvalóvá süllyedt (630–680), akkor a türk nép a feliratok szerint *elsirätmiš qaġansirätmiš bodun*, „eljét és kagánját elveszített nép”.⁵⁶ Ilyen értelemben a *türk* másik jelentéstartalommal is bírt, azaz politikai értelemben az egész birodalomra is használatban lehetett. Ezt bizonyítaná, hogy a birodalmi szférához tartozó terminusok előfordulnak a népnévvel: türk kagán, türk tengri, türk törü. A türk birodalom elnevezés (*türk el*) nem szerepel a türk korabeli feliratokon, de feltűnik az azt követő ujjur birodalom korából származó rovásfeliratokon: *türk elin anda bulġadım anda artatdım* „A türk el-t akkor ott felláztítottam, tönkretettem” (Tariat E5),⁵⁷ *türk qaġan čaq allıġ yil olurmuš türk eliñä altı otuz yaşıma...* „A türk kagán pontosan ötven éven át uralkodott, a türk el-nek huszonhat éves koromban...” (Šine-usu E4).⁵⁸

A türk fogalomnak kimutatható egy olyan jelentése, amelyet ma leginkább az állampolgárságnak tekintenénk. Ez azt jelenti, hogy a türk kagán minden alattvalója egy politikai közösséget alkot. A szuverén uralkodó által létrehozott politikai közösség tagja politikai értelemben mind türk egyed. Ez a feliratokban így tükröződik: *türġiš qaġan türkümüz bodunumuz ärti* (Kül Tegin 018 = Bilgä Qayan 016) „A türġes kagán a türkünk, [a népe] a népünk lett”,⁵⁹ *toquz oġuz kántü bodunum ärti* (Kül Tegin N4 = Bilgä Qayan 029) „a Kilencc-Oguz nép saját népem lett.”⁶⁰ Ehhez hasonló jelenség az európai középkori történelemben is adatható. A *gens monarchiae* terminus alatt azokat az embereket értjük, akik egy adott uralkodó, így például a magyar király országában és annak alávettségében éltek.

Összefoglalásképpen megállapítható, hogy a második Türk Kaganátusban a türk népnévnek két alapjelentése volt: *türk bodun* értelemben egy gentilis tudattal rendelkező nemzetiség volt, ahol az etnikai jegyek és a politikai keret egymás feltételei voltak és erősítették egymást, illetve a *türk el* tisztán politikai közösségként a kagán alattvalóinak köre volt. Ha valaki a *türk bodun*hoz tartozott, akkor identitás szempontjából etnikailag türknek számított, amit erősített politikai lojalitása a türk kagánhoz mint annak alattvalója, hasonlóképpen nomád életmódja és török nyelvűsége is ugyanabba az irányba hatott.

Ellenben ha valaki a *qitan bodun*hoz tartozott, feltehetőleg kitan etnikai tudattal rendelkezett, és minden bizonnyal mongol nyelvet beszélt, ugyanakkor mivel a türk kagán alattvalója volt, politikai értelemben türknek számított.

A Türk Kaganátus bukása után először a politikai közösség mint birodalmi keret szűnt meg, aztán a *türk bodun* mint etnikai egység, azaz a törzsszövetség még egy ideig fennmaradt, de fokozatosan szétesett és beolvadt más alakulatokba. A türk terminus egyre inkább olyan emberek csoportját jelentette, amely megérti egymást, közös nyelvet beszél és hasonló életmódot folytat, azaz nomád. Majd az iszlám elterjedésével a török nyelvű népeket besorolták a bibliai mintán alapuló muszlim Noé-történet genealógiai táblázataiba is.

A török szónak nincs etnikai vagy politikai konnotációja a 9. századtól. A 20. században a modern nemzetek kialakulása során a törökországi és a török nyelvű szovjet köztársaság-

⁵⁶ Szűcs 1992, 194–212; Vásáry 1983, 189–213; Zimonyi 2003, 57–79.

⁵⁷ Berta 2004, 249, 258.

⁵⁸ Berta 2004, 282, 301.

⁵⁹ Berta 2004, 151, 195.

⁶⁰ Berta 2004, 180, 203.

ok új nemzeti elitje próbálta megalkotni a modern nemzet számára a középkori struktúrákhoz kapcsolható saját etnikai kontinuitást, de ennek súlyos korlátai vannak, ugyanis bár a nomád törzsek és törzsszövetségek a középkorban leírhatók a gentilizmus jellemzőivel, azaz közös eredetű, hagyományok/kultúra és nyelv elemeivel, de a politikai stabilitás hiánya megakadályozta, hogy a modern korig terjedően etnikai kontinuitás kialakulhasson.

Bibliográfia

Források

- Berta 2004 = Berta Á.: *Szavaimat jól halljátok... A türk és ujgur rovásírásos emlékek kritikai kiadása*. Szeged.
- Dankoff 1982–1285 = Maḥmūd al-Kāšyarī: *Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luḡāt at-Turk)*. Ed. and trans. by Dankoff, R. in collaboration with Kelly, J. (Harvard University Sources of Oriental Languages and Literature. Turkish Sources 7.) Cambridge.
- Martinez 1982 = Martinez, A. P.: Gardīzī's two chapters on the Turks. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2: 109–217.

Szakirodalom

- Agyagási 2012 = Agyagási, K.: Language contact in the Volga-Kama Area. In: *Szeged Conference. Proceedings of the 15th International Conference on Turkish Linguistics held on August 20–22, 2010 in Szeged*. Ed. by Kincses-Nagy, É. – Biacsi, M. Szeged, 21–37.
- Anderson 1983 = Anderson, B.: *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. London. (Magyar fordítás: Benedict A.: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest 2006.)
- Azarian 2011 = Azarian, R.: Nationalism in Turkey. Response to a Historical Necessity. *International Journal of Humanities and Social Science* 1/12: 72–82.
- Bайпаков – Козыбаев – Кумеков – Pushchulina 1997 = *История Казахстана с древнейших времен до наших дней*. Ред. Байпаков, К. М. – Козыбаев, М. К. – Кумеков, Б. Е. – Пищулина, К. А. Vol. 2. Алматы.
- Bakró-Nagy 2014 = Bakró-Nagy M.: Módszerek a nyelvi őstörténet kutatásában: az ugor példa. In: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Szerk. Sudár B. et al. Budapest, 193–198.
- Clauson 1972 = Clauson, G.: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford.
- Czeglédy 1972 = Czeglédy, K.: On the numerical composition of the ancient Turkish Tribal Confederations. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 25: 275–281.
- Dallos 2019 = Dallos, E.: A Possible Source of 'Tengrism'. In: *Competing Narratives between Nomadic People and their Sedentary Neighbours*. Ed. by Chen, H. (Studia Uralo-Altica 53.) Szeged, 67–72.
- Dobrovits 2004 = Dobrovits M.: Hatalom és törzsi rendszer a második türk kaganátusban. *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica* 9/3: 53–66.
- Dosymbaeva – Zholdasbekov 2013 = *Западный Тюркский каганат. Атлас*. Ред. Досымбаева, А. – Жолдасбеков, М. Астана.

- Frenkel 2005 = Frenkel, Y.: The Turks of the Eurasian Steppes in Medieval Arabic Writing. In: *Mongols, Turks, and others: Eurasian nomads and the sedentary world*. Ed. by Amitai, R. – Biran, M. Leiden–Boston, 201–241.
- Frye – Sayili 1943 = Frye, R. N. – Sayili, A. M.: Turks in the Middle East before the Saljuqs. *Journal of the American Oriental Society* 63/3: 194–207.
- Gellner 1983 = Gellner, E.: *Nations and Nationalism*. Oxford.
- Gladney 1990 = Gladney, D. C.: The Ethnogenesis of the Uighurs. *Central Asian Survey* 9/1: 1–28.
- Golden 1992 = Golden, P. B.: *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*. Wiesbaden.
- Golden 2008/2009 = Golden, P. B.: Ethnogenesis in the Tribal Zone. The Shaping of the Türks. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 16: 73–112.
- Golden 2015 = Golden, P. B.: The Turkic World in Maḥmūd al-Kāšġarī. In: *The Complexity of Interaction along the Eurasian Steppe Zone in the first Millennium A.D. Empires, Cities, Nomads and Farmers*. Ed. by Bemmam, J. et al. Bonn, 503–555.
- Haarmann 1998 = Haarmann, U. W.: Ideology and History, Identity and Alterity. The Arab Image of the Turk from the Abbasids to Modern Egypt. *International Journal of Middle East Studies* 20/2: 175–196.
- Harmatta 1999 = Harmatta J.: A türkök eredetmondája. *Magyar Nyelv* 95: 385–397.
- Hobsbawm 1983 = Hobsbawm, E.: Introduction: Inventing Tradition. In: *The Invention of Traditions*. Ed. by Hobsbawm, E. – Ranger, T. Cambridge.
- Ishakov – Izmaylov 2000 = Исхаков, Д. М. – Измайлов, И. Л.: *Этнополитическая история татар в VI – первой четверти XV в.* Казань.
- Johanson 1998 = Johanson, L.: The History of Turkic. In: *The Turkic Languages*. Ed. by Johanson, L. – Csató, É. London–New York, 81–125.
- Joo-Yup 2016 = Joo-Yup, L.: The Historical Meaning of the Term Türk and the Nature of the Turkic Identity of the Chingisid and Timurid Elites. *Central Asiatic Journal* 159/1–2: 101–132.
- Klyashtornyi 2000 = Кляшторный, С.: Степная империя тюрков и ее наследники. In: *История татар. Том I. Народы степной Евразии в древности*. Ред. Кляшторный, С. Казань, 218–267.
- Kovács – Göncöl 2014 = Kovács Sz. – Göncöl Cs.: Latin kereszténység a török népeknél. Szemelvények a Codex Cumanicusból. In: *A török népek vallásai. Filológiai tanulmányok a török vallásos szövegek köréből*. Szerk. Biacsi M. – Ivanics M. (Altajisztikai Tankönyvtár 4.) Szeged, 188–210.
- Kovács 2019 = Kovács, Sz.: Kimeks. In: *Encyclopaedia of Islam THREE*. Ed. by Fleet, K. – Krämer, G. – Matringe, D. – Nawas, J. – Rowson, E. Leiden, 88–89.
- Kumekov 2013 = Кумеков, Б. Е.: Кипчаковедение – концептуальное научное направление евразийского масштаба. In: *The collection of materials. International Conference. The Kipchaks of Eurasia: History, Language and Written Records*. Ed. Kumekov, B. E. Astana, 10–17.
- Ligeti 1986 = Ligeti L.: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest.
- Millward 2007 = Millward, J. A.: *Eurasian Crossroads. A History of Xinjiang*. New York.

- Mühlmann 1985 = Mühlmann, W. E.: Ethnogenie und Ethnogenese. Theoretisch-ethnologische und ideologiekritische Studie. In: *Studien zur Ethnogenese*. Band 1. Opladen, 9–27.
- Pomorska 2004 = Pomorska, M.: *Middle Chulym noun formation*. Kraków.
- Reynolds 1984 = Reynolds, S.: *Kingdoms and Communities in Western Europe, 900–1300*. Oxford.
- Róna-Tas 1999 = Róna-Tas, A.: *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to early Hungarian History*. Budapest
- Róna-Tas – Berta 2011 = Róna-Tas, A. – Berta, Á.: *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*. (Turcologica 84.) Wiesbaden.
- Shukurov 2012 = Shukurov, R.: The Byzantine Classification of the Turks: Archaization or Academic Traditionalism? In: *ΦΙΛΟΠΙΤΙΟΝ. Spaziergang im kaiserlichen Garten. Schriften über Byzanz und seine Nachbarn. Festschrift für Arne Effenberg zum 70. Geburtstag*. Hrsg. Asutay-Effenberger, N. – Falko, D. (Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 106.) Mainz, 273–296.
- Sinor 1982 = Sinor, D.: The Legendary Origin of the Türks. In: *Folklorica. Festschrift for Felix J. Oinas*. Ed. by Žygas, E.V. – Voorheis, P. Bloomington, 223–257.
- Smith 1998 = Smith, A. D.: *Nationalism and Modernism. A critical survey of recent theories of nations and nationalism*. London–New York.
- Stark 2016 = Stark, S.: Türk Khaganate. In: *The Encyclopedia of Empire*. Ed. in chief MacKenzie, J. M. Vol. IV. 2127–2142.
- Szücs 1974 = Szücs J.: *Nemzet és történelem*. Budapest. (Német fordítása: Szücs, J.: *Nation und Geschichte. Studien*. Budapest 1981.)
- Szücs 1992 = Szücs J.: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Szerk. Zimonyi I. Szeged.
- Tekin 1968 = Tekin, T.: *A Grammar of Orkhon Turkic*. The Hague.
- TESZ = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I–III. Főszerk. Benkő L. Budapest 1967–1984.
- Ubiria 2016 = Ubiria, Gr.: *Soviet Nation-Building in Central Asia: The Making of the Kazakh and Uzbek Nations*. London.
- Vásáry 1983 = Vásáry I.: Nép és ország a türköknél. In: *Nomád társadalmak és államalakulatok*. Szerk. Tókei F. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 18.) Budapest, 189–213.
- Vásáry 2016 = Vásáry, I.: Hungarians and Mongols as “Turks”. On the Applicability of Ethnic Names. In: *Zwischen Byzanz und der Steppe. Archäologische und historische Studien Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag – Between Byzantium and the Steppe. Archaeological and Historical Studies in Honour of Csanád Bálint on the Occasion of His 70th Birthday*. Ed. by Bollók, Á. – Csiky, G. – Vida, T. Budapest, 537–543.
- Wenskus 1961 = Wenskus, R.: *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes*. Graz.
- Zimonyi 2001 = Zimonyi, I.: Why were the Hungarians Referred to as Turks in the Early Muslim Sources? In: *Néptörténet – Nyelvtörténet. A 70 éves Róna-Tas András köszöntése*. Szerk. Károly L.–Kincses Nagy É. Szeged, 201–212.
- Zimonyi 2003 = Zimonyi, I.: Bodun und El im Frühmittelalter. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 56: 57–79.

Tartalomjegyzék

BALÁZS PÉTER	
A vallási (in)tolerancia keresztény alapjairól – újkortörténeti megfontolások	3
GICZI ZSOLT	
„Csonka hazánkban csonka minden öröm...” – Raffay Sándor evangélikus püspök és a történelmi Magyarország összeomlása.....	23
KOVÁCS SZILVIA	
Özveg „tatár kán egy követsége” Nyugaton?	35
KÖKÉNY ANDREA	
A telepesszabadság szerepe az amerikai nyugati terjeszkedésben – a Mayflower szerződés 400. évfordulójára.....	43
PÁSZTOR RENÁTA	
Az ukrán–orosz kapcsolatok alakulása Ivan Mazepa „átállásától” a poltavai csatáig – I. Péter levelezésének tükrében	55
PITI FERENC	
I. Lajos király lendvai vásáradohány: 1366?	69
POLGÁR SZABOLCS	
Avarok említése középkori földrajzi művekben.....	73
RÁBAI KRISZTINA	
Egy középkori pecsétnyomó azonosítására tett kísérlet	81
SZÁNTÓ RICHÁRD	
Ravennai Anonymus <i>Cosmographiája</i> és a korai magyar történet	101
SZÉKELY MELINDA	
„Gyolcsba, bíborba és karmazsinba öltöztél” (Jel 18,16) Textíliák és textilfestékek a principatus kori Római Birodalomban	127
TAMÁS ÁGNES	
A parlamentarizmus válsága karikatúrákon	138
TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ	
A <i>De administrando imperio</i> 38. fejezetének forrásai	155

VARGA BEÁTA

Az ukrainai kozákság és a magyarországi hajdúság genezisének összehasonlító vizsgálata.....171

ZIMONYI ISTVÁN

A török identitás a középkori nomádoknál Belső-Euráziában.....185

MEIRAMBEK ZSUMANGALIEV

A kumánok és a Rusz kapcsolatai a mongol hódításig.....201